

ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિવેચનાત્મક અભ્યાસ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

૧. પ્રસ્તાવના :

પ્રાચીન-મધ્યકાલીન હસ્તપ્રતોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભારતની વિશ્વના સૌથી સમૃદ્ધ દેશોમાં ગણના કરવામાં આવે છે. આ હસ્તપ્રતો ભારતની સાંસ્કૃતિક ધરોહર છે, કે જેમાં પ્રાચીન-મધ્યકાલીન યુગમાં ભારતે સાહિત્ય, ધર્મ-દર્શન, વિજ્ઞાન, કલા વગેરે ક્ષેત્રે મેળવેલ સિદ્ધિઓનું દર્શન થાય છે. વિસ્વાસ અને પ્રજાપતિના સર્વેક્ષણ અનુસાર ભારતમાં ૫૦ લાખથી અધિક હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત છે. આ પૈકી અંદાજિત ૬૭% સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, ૨૫% આધુનિક ભારતીય ભાષાઓની અને ૮% અરેબિક, પર્શિયન વગેરે હસ્તપ્રતો છે. આ બધી હસ્તપ્રતો જ્ઞાનવિશ્વના વિવિધ વિષયોમાં ભારતની વિવિધ પ્રાચીન અને આધુનિક ભાષાઓ જેમ કે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, પાલિ, હિન્દી, બંગાળી, ગુજરાતી, ઉડિયા, મરાઠી, કન્નડ, તમિલ, મલયાલમ, તેલુગુ, પંજાબી, કાશ્મિરી, ઉર્દૂ વગેરેમાં અને વિવિધ લિપિઓમાં ઉદા. તરીકે દેવનાગરી, શારદા, બંગાળી, ગ્રન્થ, ગુરુમુખી, ગુજરાતી, કન્નડ, મલયાલમ વગેરેમાં અને વિવિધ માધ્યમોમાં જેમ કે ભોજપત્ર, તાડપત્ર, કાગળ, કાપડ વગેરે ઉપર લખાયેલી છે. આ બધી હસ્તપ્રતો વિવિધ પ્રકારની સાર્વજનિક, સરકારી, સામાજિક-ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને અંગત માલિકીના સંગ્રહોમાં સંગૃહીત છે. ભારતીય હસ્તપ્રતો ભારત ઉપરાંત વિદેશોનાં વિવિધ પ્રકારનાં ગ્રન્થાલયોમાં પણ સંગૃહીત છે. આ પૈકી અંદાજિત ૬૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો યુરોપ અને અમેરિકામાં અને ૧,૫૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો પાકિસ્તાન, બાંગ્લાદેશ, નેપાળ, શ્રીલંકા, તિબેટ, ચીન, જાપાન વગેરે દેશોમાં સંગ્રહાયેલી છે.^૧

૨. હસ્તપ્રત સૂચિકરણની વિભાવના :

સામાન્યતઃ સૂચિકરણ (Cataloguing)નો મૂળભૂત હેતુ કોઈ એક ગ્રન્થાલયમાં કોઈ એક કર્તા કે કોઈ એક શીર્ષક કે કોઈ એક વિષય હેઠળનું પુસ્તક પ્રાપ્ય છે કે કેમ તે જાણવાનો રહ્યો છે. હસ્તપ્રત સંગ્રહ કક્ષમાં

ઉપબોક્તાને પ્રવેશની અનુમતિ આપવામાં આવતી ન હોવાથી રુબરુમાં આવનારાઓએ તેમજ દૂરના ઉપબોક્તાઓએ ઇચ્છિત હસ્તપ્રતની પસંદગી કરવા માટે સૂચિપત્રનો આધાર લેવાનો હોવાથી વિવિધ પ્રકારના ઉપબોક્તાઓની માંગ સંતોષી શકે તે રીતે તૈયાર કરવું જરૂરી બની રહે છે. મુદ્રિત પુસ્તકની તુલનાએ હસ્તપ્રતની કેટલીક આગવી ખાસિયતો છે કે જે કોઈ હસ્તપ્રતની શોધ માટે મહત્વપૂર્ણ ઘટક તરીકેની ભૂમિકા અદા કરતા હોવાથી હસ્તપ્રતોનું સૂચિકરણ કરતાં પ્રત્યેક ઘટકને ધ્યાને લેવો જરૂરી બની રહે છે. કોઈ એક હસ્તપ્રતના કર્તા, શીર્ષક કે વિષય ઉપરાંત ટીકાકાર, ભાષા, હસ્તપ્રત લેખનનું માધ્યમ, હસ્તપ્રતનું માપ, લેખન-સમય, પૂર્ણ કે અપૂર્ણ, હસ્તપ્રતની સ્થિતિ, લિપિ, લિપિકર્તા, આદિ-અન્ત અને પ્રશસ્તિ વગેરે બાબતોનો હસ્તપ્રતના સૂચિકરણમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ. Ricci અને Wilsonએ હસ્તપ્રત સૂચિકરણના હેતુઓ દર્શાવતાં નોંધ્યું છે કે “To provide descriptions complete enough to identify each manuscript for all time, avoiding thereby all possible confusion with others copies of the same text, and providing adequate data for serch if the manuscript be lost or stolen.”^૨

સંક્ષેપમાં પ્રત્યેક હસ્તપ્રતની આગવી વિશેષતાઓને ધ્યાને લેતાં સૂચિકારે એક જ કર્તાની એક જ કૃતિની એકથી વધુ નકલોનું સૂચિકરણ કરતાં પ્રત્યેક નકલ એક બીજાથી અલગ રીતે ઓઢ્ઢી શકાય તે રીતે હસ્તપ્રત સમ્બન્ધી વિવિધ વિગતોનો સમાવેશ કરી તેની નોંધ કરવી જોઈએ. મુદ્રિત પુસ્તકના કિસ્સામાં કોઈ એક જ કર્તાની કોઈ એક કૃતિની કોઈ એક આવૃત્તિની બધી નકલો સમાન હોય છે, પરન્તુ હસ્તપ્રતના કિસ્સામાં આ બાબત શક્ય નથી. એક જ કૃતિની નકલો લિપિ, લેખનકલા, લિપિકાર, લેખન-સમય, લેખન-માધ્યમ, સચિત્રતા, ક્ષેપક, હોશિંયામાં નોંધો, હસ્તપ્રતના સ્થાનાન્તરણોનો ઇતિહાસ, લહિયાની પ્રશસ્તિ વગેરેની દ્રષ્ટિએ એક બીજાથી સ્વાભાવિક રીતે જ ભિન્ન હોય છે, જે ધ્યાને લેવું રહ્યું.

સામાન્યતઃ હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો (Catalogue) કૃતિ ઓઢ્ઢનારાઓને ધ્યાને લઈને તૈયાર કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ કૃતિ ઓઢ્ઢનારાઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે તેવાં હોય છે. પરંતુ તે ધ્યાને લેવું રહ્યું કે હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો

ચિત્રકારો, ચિત્રકલાના ઇતિહાસકારો, લિપિવેત્તાઓ, લેખનકલાના માધ્યમમાં રસ ધરાવનારાઓ વગેરેને પણ ખપમાં લાગી શકે છે. આ બધાઓની જરૂરિયાતો સંતોષે તે રીતે તૈયાર કરવાં જોઈએ. અર્થાત્ હસ્તપ્રતના સૂચિપત્રમાં કોઈ હસ્તપ્રતમાં ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં હોય તો તેમાં વાપરવામાં આવેલા રંગો, ચિત્રનું માપ, ચિત્રનો વિષય, ચિત્રકારનું નામ, લિપિકલાની દ્રષ્ટિએ હસ્તપ્રત મહત્વપૂર્ણ હોય તો તેની નોંધ, એકથી વધુ લહિયાઓ દ્વારા લખવામાં આવી હોય તો તેની વિગતો, બાંધણી વગેરે બાબતોની નોંધ કરવી જોઈએ^૩.

૩. હસ્તપ્રત સૂચિકરણ અને સૂચિપત્રોનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ : ભારતીય અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં :

સૂચિપત્રોનો ઉદ્ભવ તપાસતાં પૂર્વે ભારતમાં લેખનકલાનો વિકાસ અને ગ્રન્થાલયોની સ્થાપના ક્યારથી શરુ થઈ તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરવો જરૂરી બની રહે છે. ભારતમાં સિન્ધુ સંસ્કૃતિ ઈ.સ.પૂર્વે ૩૨૦૦-૨૮૦૦ના સમયગાળામાં વિકસી હશે તેમ માનવામાં આવે છે. આ સમયગાળા દરમ્યાન લેખનકલાનો વિકાસ કેટલા અંશે થયો હશે તે અંગે આજ સુધી ખાસ આધારો પ્રાપ્ત થયા નથી. ચિત્રાત્મક લેખનની છાપો કે મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે, જે ૪૧૭ જેટલાં ચિહ્નો ધરાવે છે.^૪ આ લિપિ પણ ઉકેલી શકાઈ નથી. બીજી બાજુ ઈ.સ.પૂર્વે પાંચમી શતાબ્દી અને ત્યારબાદ રચાયેલા વિવિધ ગ્રન્થો જેમકે અષ્ટાધ્યાયી, કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર, લલિતવિસ્તર, વિનયપિટક વગેરેમાં લેખનકલા અને પ્રચલિત લિપિઓ વિશેના ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. ભારતમાં પ્રવર્તમાન સમયમાં પ્રાચીનતમ જ્ઞાત લેખનકલાનો નમૂનો એટલે અશોકના શિલાલેખો (ઈ.સ.પૂર્વે ૨૭૩-૨૩૨). જોકે આ શિલાલેખો પૂર્વે ભારતમાં પ્રચલિત લેખનકલાના કેટલાક અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે, જેમકે ઈ.સ.પૂર્વે ૪૮૭-૪૮૩નો પિપ્રહવામાંથી માટીના વાસણ ઉપરનો અભિલેખ, ઈ.સ.પૂર્વે ૪થી સદીનો એરાન સિક્કો તથા સોહગૌર (જિ. ગોરખપુર)નું તામ્રપત્ર. પ્રો. ઘોષાલકર શાસ્ત્રી વગેરે વિદ્વાનો ભારતમાં લેખનકલાનો ઉદ્ભવ ઈ.સ.પૂર્વે ૮મી શતાબ્દી માને છે. ભારતમાં લેખનકલાનો વિકાસ ખૂબ મોડો થવા પાછળનાં મુખ્ય કારણો પૈકી મુખ્યસ્થ શિક્ષણ પ્રણાલી, ધર્મગ્રન્થોનું લેખન ન કરવાની પ્રથા વગેરે કારણો જવાબદાર ગણાવી શકાય. જ્યારે ઇજિપ્તની સંસ્કૃતિમાં ઈ.સ.પૂર્વે ૧૮૦૦ કે તે પૂર્વેના લેખનકલાના નમૂનાઓ પ્રાપ્ત છે.^૫

લેખનકલાના પ્રારમ્ભ અંગે કોઈ આધારભૂત માહિતી પ્રાપ્ત નથી તેવા સંજોગોમાં પહેલું પુસ્તક કયું લખાયું હશે અને ત્યારબાદ પ્રથમ ગ્રન્થાલય ક્યાં શરૂ કરવામાં આવ્યું હશે તે સમ્બન્ધી આપણી પાસે કોઈ જ માહિતી આજે ઉપલબ્ધ નથી. ગ્રન્થાલય કે ગ્રન્થાલયો શરૂ થયા પછી પણ તે ગ્રન્થાલયોનાં સૂચિપત્રો (Catalogues) કેવા સ્વરૂપમાં તૈયાર કરવામાં આવ્યાં હશે તે પણ એક શોધનો વિષય બની રહે છે. કારણ કે પ્રાચીનતમ જ્ઞાત ઉપલબ્ધ સૂચિપત્ર એ કોઈ અજ્ઞાત સૂચિકર્તા દ્વારા સમ્પાદિત “બૃહટિપ્પનિકાનામપ્રાચીનજૈનગ્રન્થસૂચિ” છે કે જેનો રચનાકાળ ઈ.સ. ૧૩૮૩ છે. આ સૂચિપત્રમાં વર્ણિત ૬૫૩ હસ્તપ્રતો વિષયાનુસાર ગોઠવવામાં આવી છે અને પ્રત્યેક કૃતિના કર્તા, લેખક, લેખનસમય અને પત્રસંખ્યા સમ્બન્ધી માહિતી આપવામાં આવી છે. આ સૂચિપત્ર પણ કોઈ એક ભણ્ડારની પ્રતોનું નથી. પરંતુ તેમાં પાટણ, ધંધાત અને ધરુચના ભણ્ડારોની પ્રતોની માહિતી આપવામાં આવી છે. આ સૂચિપત્રનું સમ્પાદન મુનિ જિનવિજયજી દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે, જે ‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ના પુસ્તક ૧ અંક ૨માં મુદ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. આ જ સૂચિપત્રનું સ્વતન્ત્ર પુનઃમુદ્રણ તાજેતરમાં જ મુનિ પ્રદ્યુમ્નવિજયજીએ કરાવ્યું છે. પ્રાચીન ભારતમાં તક્ષશીલા, વલ્મી, નાલંદા, વિક્રમશીલા વગેરે વિશ્વવિદ્યાલયો અને તેનાં ગ્રન્થાલયો સમ્બન્ધી ભારતીય અને વિદેશી સ્ત્રોતોમાં ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. પરંતુ, આ ગ્રન્થાલયોનાં સૂચિપત્રો કે તેના વ્યવસ્થાપન સમ્બન્ધી કોઈ જ માહિતી પ્રાપ્ત નથી. ભારત હસ્તપ્રતોની દૃષ્ટિએ સૌથી ધનિક દેશ, પરંતુ હસ્તપ્રતવિદ્યા વિશે એક પણ સ્વતન્ત્ર ગ્રન્થ રચાયો હોય તેવું જાણમાં નથી. હા, લહિયાઓની પુષ્પિકાઓમાં હસ્તપ્રત સંરક્ષણ સમ્બન્ધી કેટલીક માહિતી આપવામાં આવી છે અને કેટલાક ટીકાકારો એ પાઠસમ્પાદન વિશે થોડીક ચર્ચાઓ કરી છે. ઉદા. તરીકે મહાભારતના ટીકાકાર નીલકંઠ ચતુર્ધી પોતાની ભાવદીપ ટીકાના પ્રારમ્ભમાં જ આ સમ્બન્ધી ટીક ટીક ચર્ચા કરી છે. આ ઉપરાંત આનન્દતીર્થે ‘મહાભારતતાત્પર્યનિર્ણય’ માં, નિરુક્તવ્યાખ્યાકાર દેવરાજ વગેરેએ આ સમ્બન્ધી પ્રસંગોચિત ઉલ્લેખો કર્યા છે.^૬ જો કે લેખ, દસ્તાવેજ વગેરે લખવા સમ્બન્ધી ગ્રન્થો ‘લેખપદ્ધતિ’ (સંપા. સી.ડી.દલાલ, ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરિઝ) અને ‘લેખપંચાશિકા’ ગ્રન્થો પ્રાપ્ત છે. સૂચિપત્રો અને સૂચિકરણ સમ્બન્ધી ગ્રન્થોની પ્રાપ્તિનો અભાવ તેમજ તે સમ્બન્ધી ઉલ્લેખોનો અભાવ ધ્યાને લેતાં સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે પ્રાચીન ભારતમાં આ કલાનો વિકાસ

થયો હશે કે કેમ ? કારણ કે ૧૪મી સદી બાદની પળ જે સૂચિઓ ઉપલબ્ધ છે તે સરલ યાદીઓ સમાન છે. ઉદા. તરીકે ૧૭મી સદીના બનારસના પળિડત સર્વવિદ્યાનિધાન કવિન્દ્રાચાર્યનું સૂચિપત્ર (સંપા. આર.એ.શાસ્ત્રી, ગા.ઓ.સિ. ૧૭, ૧૯૨૧), મુનિ પુણ્યવિજયજીએ શોધેલ જેસલમેરના જ્ઞાનભણ્ડારની ઈ.સ. ૧૭૫૨ની ટીપ-સૂચિ, ડૉ. કે.વી.શર્મા (અડિયાર) એ તેમના લેખ ‘Manuscripts Repositories in Kerala’ માં મધ્યકાલીન સમયનાં હસ્તપ્રતોનાં કેટલાંક સૂચિપત્રો કેરાલા યુનિવર્સિટી મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ લાઈબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ છે તેની વિગતો સાથે ચર્ચા કરી છે.

ભારતમાં પાચીન-મધ્યયુગીન સમયનાં નહિવત માત્રામાં પ્રાપ્ત સૂચિપત્રોના આધારે મલ્લિનાથી સૂત્ર ‘નાઽમૂલં લિખ્યતે કિઞ્ચિત્’ને ધ્યાને લઈ નોંધવું રહ્યું કે ભારતે આ સમય દરમ્યાન હસ્તપ્રતોના સૂચિકરણ ક્ષેત્રે કોઈ નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી નહીં હોય તેમ પ્રતીત થાય છે. આમ છતાં, પ્રસ્તુત વિષય સન્દર્ભે મુનિ ભગવન્ત પુણ્યવિજયજી મહારાજ સાહેબનો આશાવાદ દ્રષ્ટવ્ય બની રહે છે : “પ્રાચીન સમયમાં જ્ઞાનભણ્ડારોની ટીપો એટલે કે પુસ્તકની યાદી કેવા રૂપમાં થતી હશે એ જાણવાનું આપણી પાસે ખાસ કશું જ સાધન નથી; તેમ છતાં લગભગ બસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાંની જે પ્રાચીન ટીપો જોવામાં આવી છે એ ઉપરથી એટલું અનુમાન થઈ શકે છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે - અર્થાત્ એમાં જેમ દાબડાનો નંબર, પ્રતનો નંબર, ગ્રન્થનામ, પત્રસંખ્યા, ભાષા, કર્તા, રચનાસંવત, લેખનસંવત, વિષય, ગ્રન્થની લંબાઈ-પહોળાઈ વગેરેની માહિતી આપવામાં આવે છે - તેવી નહોતી જ થતી. એ ટીપોમાં માત્ર દાબડો, પ્રતનો નંબર, ગ્રન્થનામ, પત્રસંખ્યા અને કોઈ કોઈ વાર ગ્રન્થકારનું નામ એટલું જ નોંધવામાં આવતું. અહીં એક વાત સ્પષ્ટ કરવી યોગ્ય છે કે આજકાલ જેવી વિશદ ટીપો થાય છે તેવી ટીપો જૂના જમાનામાં નહિ જ થતી હોય અથવા આ જાતનો કોઈને સર્વથા ધ્યાલ સરખોયે નહિ હોય એમ માનવાને કશું જ કારણ નથી.”^૭

આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે ભારત વિશ્વની પ્રાચીનતમ ૫ સંસ્કૃતિઓ પૈકીનો એક દેશ છે. અન્ય પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓમાં અને ત્યારબાદ યુરોપમાં પ્રસ્તુત વિષય સન્દર્ભે થયેલ વિકાસ અને ઉપલબ્ધ પ્રમાણોના આધારે ભારતમાં સૂચિકરણ

ક્ષેત્રે નહિવત પ્રગતિ સન્દર્ભે આગળ ઉપર નોંધેલ વિધાન કરવા બાધ્ય થવું પડે છે. ઉદા. તરીકે વિશ્વનું ઈ.સ. પૂર્વે ૨૦૦૦નું પ્રાચીનતમ જ્ઞાત સૂચિપત્ર Nipper માંથી મળી આવ્યું છે. આ સૂચિપત્ર ઈટો ઉપર ઉત્કીર્ણ છે, કે જેમાં ૬૨ કૃતિઓની યાદી આપવામાં આવી છે. આ પૈકી ૨૪ કૃતિઓ સાહિત્યની છે.^૮ ઈજિપ્તમાં Nineveh શહેરમાંથી ઈ.સ.પૂર્વે ૬૫૦ આસપાસના સમયની માટીની ઈટો ઉપર ઉત્કીર્ણ કેટલીક સૂચિઓ મળી આવેલ છે, જેમાં શીર્ષક, કૃતિની ઈટોની સંખ્યા, લહિયાનું નામ, રાજાની મુદ્રા, પ્રશસ્તિ વગેરે સમ્બન્ધી માહિતી વર્ણવેલ છે. ઈજિપ્તના EDFUના મંદિરની દિવાલો ઉપર ઈ.સ.પૂર્વે ૩૦૦-૨૦૦માં ઉત્કીર્ણ સૂચિપત્ર મળી આવ્યું છે. એલેક્ઝાન્ડ્રિયા લાઈબ્રેરીના વિખ્યાત સૂચિકાર Callimachus (250B.C.) દ્વારા ૧૨૦ ગ્રન્થોમાં પ્રમુખ વિષયોમાં વિભાજિત વિસ્તૃત સૂચિપત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું તેના આજે કેટલાક અવશેષો જ ઉપલબ્ધ છે.^૯ યુરોપમાં ૫ થી ૧૫મી સદી દરમિયાન ધાર્મિક મઠો શિક્ષણનાં કેન્દ્રો ઉપરાંત હસ્તપ્રતોના ઉત્પાદન અને સંરક્ષણનાં કેન્દ્રો હતાં. કેટલાંક મઠોનાં ઉપલબ્ધ સૂચિપત્રો પૈકી ૧૦મી સદીનું Carolingian Monastery, Lorsch નું સૂચિપત્ર આજે પ્રાપ્ય છે કે જે ‘Not only the most comprehensive but also the most detailed catalog’ ગણવામાં આવે છે.^{૧૦} આ સૂચિપત્રમાં ૬૦૦ હસ્તપ્રતોને પ્રમુખ વિષયો હેઠળ વિભાજિત કરીને પ્રત્યેક કૃતિનું શીર્ષક, અજ્ઞાત શીર્ષકવાળી કૃતિના પ્રારમ્ભના શબ્દો, પૂર્ણ કે અપૂર્ણ વગેરે ઝીણી ઝીણી વિગતો ધ્યાનથી નોંધવામાં આવી છે. Theodor Gottlieb દ્વારા ૯મી સદીનાં ૨૪, ૧૦મી સદીનાં ૧૭, ૧૧મી સદીનાં ૩૦ અને ૧૨મી સદીનાં ૬૨ સૂચિપત્રોની યાદી તૈયાર કરવામાં આવી છે.^{૧૧} આમ, આ બધાં ઉપલબ્ધ પ્રમાણોના આધારે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે આ બધા દેશોએ લેખનકલા અને સૂચિકલા ક્ષેત્રે ભારતની તુલનાએ ઘણો સારો વિકાસ સાધ્યો હતો.

૪. હસ્તપ્રતોના સૂચિકરણની સમસ્યાઓ :

૪.૧ અજ્ઞાતકર્તૃત્વ અને સમાનનામધારી કર્તાઓની રચનાઓ :

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-પાલિમાં રચાયેલા આર્ષગ્રન્થો અને અન્ય કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓ અજ્ઞાત-કર્તૃત્વવાળી જોવા મળે છે. વિશ્વવિખ્યાત તત્ત્વચિન્તક ડૉ. રાધાકૃષ્ણને નોંધ્યું છે કે ભગવદ્ગીતાનો લેખક કોણ છે તે અમે જાણતા

નથી. મધ્યકાલીન સમયમાં ગુજરાતીમાં રચાયેલ ‘વસન્તવિલાસ’ પળ અજ્ઞાત-કર્તૃત્વવાળી કૃતિ છે. આ પ્રકારની અસંખ્ય કૃતિઓના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન આજે પળ ઉકેલી શકાયો નથી. આ જ રીતે કેટલાક કર્તાઓ કૃતિમાં કર્તા તરીકે પોતાનું નામ દર્શાવે છે, પરંતુ નામ સિવાય અન્ય કોઈ માહિતી આપતા નથી. પરિણામે સમાનનામધારી કર્તાઓની કૃતિઓનું સૂચિકરણ કરતાં કયા કર્તાના નામે આ કૃતિ નોંધવી તે એક મોટો પ્રશ્ન બની રહે છે. કર્તા પોતાના માતા-પિતા, જન્મસ્થળ, સમય, પોતાના ગુરુ કે આશ્રયદાતા રાજા વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે તો તે કર્તાને સરઘ્તાથી અન્ય સમાનનામધારી કર્તાઓથી અલગ તારવી શકાય. પ્રાચીન ભારતીય સર્જકોમાં આ પ્રકારના ઐતિહાસિક અભિગમના અભાવના કારણે કેટલાક પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનો ‘ભારતીયોમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ છે’ તેવાં મ્હેણાં મારતાં યચકાતા નથી. આ સમ્બન્ધી Theodor Aufrecht એ ‘Catalogus Catalogorum’ના પ્રથમ યખ્ડમાં નોંધ્યું છે કે Lack of interest in historical truth in India is so great, that difficulties meet the enquirer at every stage.

૪.૨ આરોપિત કૃતિત્વ :

અર્થાત્ attributed authorship એ પળ એક મોટી સમસ્યા છે ઉદા. તરીકે મહર્ષિ વેદવ્યાસના નામે અસંખ્ય કૃતિઓનું કર્તૃત્વ આરોપિત છે. આ બધી કૃતિઓનો સાચો કર્તા કોણ ? અન્યના નામે પોતાની કૃતિ ચઢાવવા પાછઘ્ની ઘેલછા પાછઘ્લ બે મુખ્ય કારણો જવાબદાર છે : પ્રથમ તો પ્રસિદ્ધ કર્તાના નામે પોતાની કૃતિ પ્રસિદ્ધિ પામશે અને બીજું ન્યોછાવર ધાવના.

૪.૩ ધાષા અને લિપિની વૈવિધ્યતા :

ભારતીય હસ્તપ્રતો અનેકવિધ ધાષાઓ અને લિપિઓમાં લઘાયેલી છે. આ બધી હસ્તપ્રતો ધાષાના સીમાડાઓ બહારના સંગ્રહોમાં પળ સંગૃહીત હોવાથી પરપ્રાન્તીય ધાષાજ્ઞાન કે લિપિજ્ઞાનના અધાવે આ પ્રકારની હસ્તપ્રતો સૂચિ થયા વગર પડી રહે છે. સૂચિકાર બધી જ ધાષાઓ કે લિપિઓ ન પળ જાણતો હોય ત્યારે સ્વાધાવિક છે કે આ પ્રકારની હસ્તપ્રતોનું સૂચિકરણ કરવું કઠિન બને છે. ઉદા. તરીકે પાટળના હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમન્દિરમાં દક્ષિણ ભારતીય લિપિઓની કેટલીક પ્રતોની સૂચિ થઈ શકી નથી.

૪.૪ ગુટકા અને મિશ્ર કૃતિઓ :

ઘણીવાર એક જ પોથીમાં સઢંગ અનેક કર્તાની નાની-મોટી રચનાઓ લખવામાં આવતી હોય છે. આવા કિસ્સામાં હસ્તપ્રતનું ધ્યાનથી નિરીક્ષણ કર્યા સિવાય ફક્ત પ્રારમ્ભની કૃતિનું સૂચિકરણ કરીને અન્ય પાનાં છોડી દેવામાં આવે તો અનેક કૃતિઓ સૂચિ થયા વિનાની પડી રહે તે શક્યતા નકારી શકાય નહીં. પરિણામે સૂચિકારે હસ્તપ્રતના રચનાવિધાનથી પરિચિત રહેવું જોઈએ. ‘ગુટકા’માં એકથી અધિક કર્તાઓની એકથી અધિક કૃતિઓ હોય છે. ‘ગુટકા’ સિવાયની અન્ય હસ્તપ્રતોમાં પણ કવચિત એક કે એકથી વધુ કર્તાઓની કૃતિઓનું લેખન થયેલું જોવા મળે છે.

૪.૫ ગ્રન્થનામ પૃષ્ઠનો અભાવ :

મુદ્રિત પુસ્તકની જેમ હસ્તપ્રતના કિસ્સામાં ગ્રન્થનામ પૃષ્ઠનો અભાવ હોય છે. પરિણામે કૃતિનું શીર્ષક, કર્તા, લેખન વગેરેની માહિતી હસ્તપ્રતમાંથી શોધીને લખવાની રહે છે. સામાન્ય રીતે ગ્રન્થાન્તેની પ્રશસ્તિમાં આ પ્રકારની વિગતો આપવામાં આવે છે. કવચિત ગ્રન્થારમ્ભે પણ આ માહિતીનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. અર્થાત્ મુદ્રિત પુસ્તકમાં આ માહિતી તૈયાર મળી રહે છે, જ્યારે હસ્તપ્રતના કિસ્સામાં સૂચિકરણ માટે જરૂરી વિગતો શોધવાની રહે છે.

૪.૬ શીર્ષકનો અભાવ અને સમાનનામધારી કૃતિઓ અથવા એક કૃતિનાં અનેકનામ :

કવચિત ઘણી હસ્તપ્રતોમાં તેના શીર્ષકનો નિર્દેશ જોવા મળતો નથી, તો કવચિત સમાનનામધારી કૃતિઓની બહુલતા કે એક કૃતિનાં અનેકનામોની સમસ્યા સૂચિકરણ માટે પ્રશ્નો પેદા કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે બ્રહ્મસૂત્ર વિવિધ નામોથી ઓઢાઢાય છે, જેમકે વેદાન્તસૂત્ર, વ્યાસસૂત્ર, બ્રહ્મમીમાંસા, શારીરિક મીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા વગેરે.

૪.૭ ક્ષેપકો :

કર્તાની મૂળ કૃતિઓમાં અન્યો દ્વારા કરવામાં આવતાં ઉમેરણો - interpolation - થી મૂળ પાઠ શોધવો કઠિન કાર્ય બની જાય છે. ઉદા. તરીકે મહાભારત, પુરાણો વગેરે કોઈ એક કર્તાના કૃતિત્વવાળી રચનાઓ રહી જ નથી.

४.८ लेखनशैली :

सूचिकार हस्तप्रत-लेखनशैलीथी अनभिज्ञ होय तो पण अनेकविध समस्याओ पेदा करी शके छे. उदा. तरीके हस्तप्रत लेखवानी पद्धतिओ जेम के द्विपाठ, त्रिपाठ, पंचपाठ वगैरे. अटले के मूळ पाठ कयो अने टीका कई छे तेनो भेद पारखतां आवडवुं जोइअे. क्वचित पृष्ठ संख्या आंकडामां न दर्शावतां संज्ञात्मक अक्षरोमां दर्शाववामां आवे छे. उदा. तरीके स्व ०=१०, स्ति ०=२०, अेक ०=४०, स्व ० ०=१००, स्व स्व लृ=११५, अेक ० ०=४०० वगैरे. ध्याने लेवुं के आ अक्षरांको सीधी लीटीमां नही परंतु उपर नीचे लेखवामां आवे छे. ग्रन्थनी समाप्ति थये 'भले मीडां' अने अन्य चिह्नोनो प्रयोग, ग्रन्थारम्भनां चिह्नो, लेखनवर्ष के रचनावर्ष दर्शाववा शब्दांकोनो प्रयोग वगैरेथी सूचिकार सुपरिचित होवो जोईअे. अन्यथा सूचि भूल भरेली बनी रहे छे. आगमप्रभाकर मुनि पुण्यविजयजीअे 'भारतीय जैन श्रमणसंस्कृति अने लेखनकळा'मां लेखनशैली विशे विगते समजूति आपी छे. अहीं नोंधेल उदाहरणो प्रस्तुत ग्रन्थना आधारे आपेलां छे. उदा. तरीके बोस्टन म्युझियममां संगृहीत अेक प्रतमां 'चंद्रगजरसधरा' शब्दांकोना माध्यमथी वि.सं. १६८१नो निर्देश करवामां आव्यो छे.

४.९ छूटां पानां :

प्रायः हस्तप्रतोनो बांधणी करवामां आवती न होवाथी ते छूटां पान स्वरूपे जोवा मळे छे. परिणामे क्वचित केटलांक पान अेक-बीजामां भळी जवाथी के छूटां पडी जवाथी मूळ कृति साथे मेळ बेसाडवामां प्रश्नो पेदा थाय छे. घणां भण्डारोमां आवां छूटां पाननी समस्या जोवा मळे छे.

४.१० सूचिकार माटे आवश्यक साधनिक स्रोतोनो अभाव :

सूचिकरण माटे विविध प्रकारना सन्दर्भग्रन्थो जेमके विश्वकोशो, वाङ्मयसूचिओ, शब्दकोशो, लेखककोश, निर्देशिकाओ, विवरणात्मक सूचिपत्रो वगैरे अनिवार्य बनी रहे छे. जेनो उपयोग ओछो थतो जोवा मळे छे. संस्कृत हस्तप्रतोनो सूचिकरण माटे 'New Catalogus Catalogorum' अेक महत्त्वपूर्ण आधार स्रोत छे. परंतु ते पूरेपूरो तैयार थयो नथी, तेमज बीजी मोटी समस्या अे के मोटा ग्रन्थालयोमां पण तेना केटला खण्डो उपलब्ध हशे ते शोधवुं

રહ્યું. આ ઉપરાન્ત અંગ્રેજી લેખકો માટે મેયર્સ એન્ડ મેયર્સના લેખકકોશ જેવો સંસ્કૃતના લેખકો માટેના Comprehensive and exhaustive કોશનો અભાવ છે.

૫. ભારતીય હસ્તપ્રતોનું સર્વેક્ષણ અને સૂચિપત્રો : ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિશ્લેષણ :

ભારતમાં પોર્ટુગીઝ પાદરીઓએ સૌ પ્રથમ ગોવામાં ई.સ. ૧૫૫૬માં પ્રિન્ટીંગ પ્રેસની સ્થાપના કરી હતી. પરંતુ પ્રાયઃ ૧૮મી સદી સુધી તેનો ખાસ પ્રભાવ જોવા મળતો નથી. ગુજરાતી ભાષાનું પ્રથમ જ્ઞાત પુસ્તક છેક ૧૮૦૮માં પ્રગટ થયું હતું. હસ્તપ્રતોના સર્વેક્ષણ અને સૂચિપત્રોના પ્રકાશન પ્રવૃત્તિને નીચે દર્શાવ્યા મુજબ મુખ્ય ૪ તબક્કાઓમાં વહેંચી શકાય.

૧. પ્રારમ્ભિકકાળ (૧૭૩૯ થી ૧૮૬૮)
૨. સુવર્ણયુગ (૧૮૬૯ થી ૧૯૦૦)
૩. રાષ્ટ્રીય જાગૃતિકાળ (૧૯૦૧ થી ૧૯૪૭)
૪. સ્વાતન્ત્ર્યોત્તરકાળ (૧૯૪૭ થી આજ દિન સુધી)

૫.૧ પ્રારમ્ભિકકાળ (૧૭૩૯ થી ૧૮૬૮)

ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી રાજા-મહારાજાઓ, ધાર્મિક સંસ્થાઓ, વિદ્યાલયો અને પण्डितवर्ग પોતપોતાના અંગત હસ્તપ્રત સંગ્રહો ધરાવતા હતા અને તેની સામાન્ય સૂચિઓ પણ તૈયાર કરવામાં આવતી હતી, જેનાં પ્રમાણો આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માત્ર પ્રકાશિત હસ્તપ્રત સૂચિપત્રો અને અહેવાલોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યાં છે. ૨૮૭ ભારતીય હસ્તપ્રતો વર્ણવતું પ્રથમ સૂચિપત્ર પેરિસમાંથી ૧૭૩૯માં પ્રગટ થયું હતું, જે આ અભ્યાસનું પ્રારમ્ભ બિન્દુ છે. આ સમયગાળાની સૌથી મોટી ઐતિહાસિક ઘટના ભારતમાં પ્રારમ્ભમાં ईस्ट इन्डिया कंपनीનું અને ત્યારબાદ ઇંગ્લેન્ડની રાણીનું શાસન સ્થપાયું. પરિણામે રાજકીય અને અન્ય પરિવર્તનો ઉપરાન્ત પ્રસ્તુત અભ્યાસ સાથે પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે પ્રભાવક પરિબલ તે પાશ્ચાત્ય ઢબે અંગ્રેજી શિક્ષણ પ્રણાલીનો પ્રારમ્ભ થવો. બ્રિટિશ સનદી અધિકારીઓએ ભારતીય ભાષા-સાહિત્યમાં રસ લઈને તેનો સઘન અભ્યાસ કરી પાશ્ચાત્ય વિદ્યાજગતને ભારતીય વિદ્યાની સમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવ્યો. બંગાળની સુપ્રિમ કોર્ટના ન્યાયાધીશ અને પ્રખર પૌર્વાત્યવિદ સર વિલિયમ

જોન્સએ ઈ.સ. ૧૭૮૪માં એશિયાટિક સોસાયટીની કલકત્તામાં સ્થાપના કરીને ભારતીય વિદ્યાના અભ્યાસ અને હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ માટે એક નવી દિશા જ યોજી આપી. અને તેમણે જ ‘શાકુન્તલ’નો ૧૭૮૯માં અંગ્રેજી અનુવાદ આપીને સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસનો પાયો નાખ્યો. આ જ કોર્ટના ન્યાયાધિશ સર રોબર્ટ ચેમ્બર્સે જે ‘a distinguished scholar of great and versatile culture’ તરીકે યશ્વિતિપ્રાપ્ત હતા તેમના દ્વારા ૮૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો એકઠી કરવામાં આવી હતી, જેનું સૂચિપત્ર P. Rosan દ્વારા તૈયાર થયું. આ હસ્તપ્રતો બાદમાં બર્લિન સ્ટેટ લાઈબ્રેરી દ્વારા ખરીદવામાં આવી હતી. ૮૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો, નકશા, અભિલેખો વગેરેનો સૌથી મોટો સંગ્રહ મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીના સર્વેયર જનરલ Colin Mackenzie (૧૭૯૬-૧૮૦૬) દ્વારા કરવામાં આવ્યો હતો, આ પૈકીની મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો વગેરે ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઈબ્રેરી એન્ડ રેકર્ડ્સ, લંડન અને થોડીક મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં સંગૃહીત છે. સર વિલિયમ જોન્સ દ્વારા ૫૯ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમ્સ ફ્રેશર દ્વારા ૧૭૩૦-૪૦ દરમિયાન ગુજરાતના પ્રવાસ દરમિયાન ૧૬૫ અરેબિક, પર્શિયન, સંસ્કૃત વગેરેની હસ્તપ્રતો ખરીદવામાં આવી હતી, જેની સરલ યાદી તેમણે પોતાની કૃતિ History of Nadir Shah (1742) માં પ્રગટ કરી હતી. સમ્ભવતઃ ભારતમાંથી યુરોપમાં લઈ જવામાં આવેલો આ પ્રથમ હસ્તપ્રત સંગ્રહ હશે તેમ માનવામાં આવે છે.

સમગ્રતયા આ સમયગાળા દરમિયાન ૪૬ સૂચિપત્રો (૫૧ ખણ્ડો) પ્રગટ થયાં હતાં. આ પૈકી ભારતમાંથી ૧૧ (૧૫ ખણ્ડો) અને વિદેશોમાંથી ૩૫ (૩૬ ખણ્ડો) સૂચિપત્રો પ્રગટ થયાં હતાં. આ સમયગાળાનું સૌથી વધુ નોંધપાત્ર અને શાસ્ત્રીય સૂચિપત્ર બર્લિનની ઇમ્પિરિયલ લાઈબ્રેરીની ૧૪૦૩ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત હસ્તપ્રતોનું સૂચિપત્ર A. Weber (૧૮૫૩) દ્વારા સમ્પાદિત કરવામાં આવ્યું હતું, જે હસ્તપ્રતોના ભૌતિક વર્ણન ઉપરાન્ત, આદિ-અન્ત, ટિપ્પણ, કેટલીક કૃતિઓના વિસ્તૃત ઉત્તારાઓ અને ૯ સૂચિઓ સહિત તૈયાર કરવામાં આવેલું છે. કેટલાંક ઉત્તમ સૂચિપત્રો પૈકીનું આ એક છે. આ જ પ્રકારનું બીજું એક ઉત્તમ સૂચિપત્ર Theodor Aufrecht (1859) દ્વારા Bodleian Library (Oxford University)નું તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું. ભારતમાંથી પ્રગટ થયેલાં સૂચિપત્રો પૈકી સૌથી પ્રથમ મેકેન્ઝી સંગ્રહની ૧૫૬૮ હસ્તપ્રતોનું વર્ગીકૃત સૂચિપત્ર H.H. Wilsonએ તૈયાર

કરેલ જે ૧૮૨૮માં કલકત્તાથી પ્રગટ થયું હતું. આ જ સંગ્રહની ૧૬૦ તમિલ-તેલુગુ હસ્તપ્રતોનું William Taylorનું સૂચિપત્ર ૧૮૩૫માં મદ્રાસમાંથી બે ખણ્ડોમાં પ્રગટ થયું હતું. ત્યાર બાદ એશિયાટિક સોસાયટી દ્વારા ૩૦૦૦ સંસ્કૃત અને ૧૦૭ આધુનિક ભારતીય ભાષાઓની હસ્તપ્રતોનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતું વર્ગીકૃત અને કોઠાઓમાં વિભાજિત સૂચિપત્ર ૧૮૩૮માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું. આ ‘સૂચિપુસ્તકમ્’માં ફોર્ટ વિલિયમ કોલેજ, એશિયાટિક સોસાયટી અને કાશી સંસ્કૃત વિદ્યામન્દિરની હસ્તપ્રતો સમાવિષ્ટ છે. આ સૂચિપત્રમાં કોઈ પ્રકારની સૂચિ (Index) આપવામાં આવી નથી તે તેની મોટી મર્યાદા છે. અન્ય એક મહત્વપૂર્ણ સૂચિપત્ર વિસ્તૃત નોંધ અને સૂચિઓ સહિતનું GOML, Madras નું ૫૫૧૫ હસ્તપ્રતો વર્ણવતું ૧૮૫૭ - ૬૨ દરમિયાન ૩ ખણ્ડોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું.

૫.૨ સુવર્ણયુગ (૧૮૬૧ થી ૧૯૦૦)

અંગ્રેજોનું ભારતમાં સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સૌથી મોટું મૂલ્યવાન પ્રદાન ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ વિભાગની સ્થાપના કરી કલા-સ્થાપત્યોના સંરક્ષણનું અને ભારતીય હસ્તપ્રતોના સર્વેક્ષણનું કામ હાથ ધરી વેર-વિચરે હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ, સર્વેક્ષણ અને સૂચિપત્રો/અહેવાલો તૈયાર કરવા ક્ષેત્રે રહ્યું છે. લાહોર દરબારના પૂર્વ મુખ્ય પળડિત રાધાકૃષ્ણના હસ્તપ્રતોના સર્વેક્ષણ અને સૂચિકરણ સમ્બન્ધી સૂચનને ધ્યાન લઈ તત્કાલીન ગવર્નર જનરલે આ પ્રસ્તાવનો તા. ૩ નવેમ્બર, ૧૮૬૮ના રોજ સ્વીકાર કરીને આ હેતુસર રૂ. ૨૪૦૦૦/- અને Mr. Stokes (Secretary of Legislative Council) એ તૈયાર કરેલ હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ અને સૂચિકરણની યોજના મંજૂર કરી હતી. આમ છતાં Mr. Stokes મન્તવ્ય ધરાવતા હતા કે સૂચિત કેટલોગ ઇંગ્લેન્ડમાં જ સંતોષકારક રીતે સમ્પાદિત થઈ શકે કારણ કે “no native scholar possessed of the requisite learning, accuracy and persistent energy” અને વધુમાં, “no European scholar in India possessed of the requisite time, or who might not be more usefully employed in making original researches.”^{૧૨} ૩૨ વર્ષનો આ સમયગાળો એક સુવર્ણયુગ સમાન એટલા માટે ગણવામાં આવે છે કે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા - સાહિત્યના પાશ્ચાત્ય તથા ભારતીય પ્રતિભાસમ્પન્ન

વિદ્વાનો આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા અને દેશના ખૂણે ખૂણેથી ફરી ફરીને ખાનગી અને સંસ્થાગત સંગ્રહો રુબરુમાં તપાસીને અહેવાલો તૈયાર કર્યા. તેમના અભ્યાસ-પ્રવાસ દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલ મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતોની વિગતો એકઠી કરી, જે તે પ્રેસિડેન્સીઓ માટે હસ્તપ્રતોની ખરીદી કરી, કવચિત સૂચનાત્મક તો કવચિત વિસ્તૃત સૂચિપત્રો તૈયાર કર્યા.

આ સમયગાળા દરમ્યાન પ્રગટ થયેલ સૂચિપત્રો/અહેવાલો પૈકી બંગાળ પ્રેસિડેન્સીના રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રાએ ૨૪૦ ખાનગી કે સંસ્થાગત સંગ્રહો રુબરુમાં તપાસીને ૪૨૬૫ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતો વર્ણવતું ૧૧ ખણડોનું સૂચિપત્ર Notices of Sanskrit Manuscripts (૧૮૭૦-૧૮૯૫) તૈયાર કર્યું. આ પૈકીના પાછળના ૨ ખણડો તેમના અવસાન બાદ મહામહોપાધ્યાય હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ સમ્પાદિત કરેલા છે. હસ્તપ્રતોના સૂચિકરણ ક્ષેત્રનું આ એક સીમાસ્તમ્ભ સમાન સૂચિપત્ર છે. આ ઉપરાંત મિત્રાજીએ અન્ય મહત્વપૂર્ણ સૂચિપત્રો પૈકી બિકાનેરના મહારાજાના અંગત સંગ્રહની ૧૫૪૭ હસ્તપ્રતોનું ૧૮૮૦માં તથા એશિયાટિક સોસાયટીનું ૧૮૭૭માં તૈયાર કર્યાં હતાં. બંગાળ ઉપરાંત પંજાબનું કાશીનાથ કુન્તે (૧૮૭૮-૮૨), નોર્થ-વેસ્ટ પ્રોવિન્સિસ (૧૮૭૪-૮૬, ૪૪૦૦ હસ્તપ્રતો), અવધનું જહોન નેસફિલ્ડ (૧૮૭૫-૭૯), અને કોલિન બ્રાડર્નિંગ (૧૮૭૨-૯૩, ૫૨૦૦ હસ્તપ્રતો), મૈસૂર અને કૂર્ગનું લેવિસ રાઇસ (૧૮૮૪, ૨૯૪૪ હસ્તપ્રતો), દક્ષિણ ભારતનાં ખાનગી સંગ્રહોનું ગુસ્તાવ ઓપર્ટ (૧૮૮૦-૮૫, ૧૮૭૦૭ હસ્તપ્રતો) અને સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સનું એફ. કીલહોર્ન (૧૮૭૪, ૩૮૦૦ હસ્તપ્રતો) અને બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનું જ્યોર્જ બુહલર, એફ. કીલહોર્ન, પીટર પીટરસન (૧૮૮૨-૯૮), પ્રો. ભળ્ડારકર (૧૮૭૯-૯૧), કાથવટે (૧૮૯૧-૯૫) વગેરે દ્વારા સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું. નોંધવું ઘટે કે મુંબઈ સરકારે પ્રસ્તુત યોજના પૂર્વે ૧૮૬૬ થી ડૉ. જ્યોર્જ બુહલર અને ડૉ. માર્ટિન હગ દ્વારા સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોનું સર્વેક્ષણ અને પ્રાપ્તિનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું. અન્ય પ્રેસિડેન્સીઓની તુલનાએ બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીનું કાર્ય વધુ વ્યાપક અને ગહન રહ્યું છે. ભળ્ડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂનાનો વિદ્વત સંગ્રહ આ સર્વેક્ષણને આભારી છે. ડૉ. બુહલરએ ગુજરાત ઉપરાંત બોમ્બે પ્રેસિડેન્સી ઉપરાંત રાજપુતાના, લાહોર, દિલ્હી, બનારસ, ઉજ્જૈન, કાશ્મીર વગેરે પ્રદેશોમાં હસ્તપ્રત ઓળખ-પ્રવાસ કર્યા હતા. ડૉ. બુહલરના અહેવાલો 'has

become almost a classic with Sanskritists, and has served as model for subsequent work in the field of the recovery of Sanskrit manuscripts and the presentation of the results in proper light.’ ગણવામાં આવ્યા હતા.^{૧૩} ૧૦ વર્ષ બાદ ભારતના સમગ્ર સર્વેક્ષણ કાર્યની સમીક્ષા કરવામાં આવી ત્યારે બોમ્બે પ્રેસિડેન્સીના કાર્યને ‘most satisfactory’ ‘highest satisfaction at what had already been effected, especially by Dr. Buhler and Dr. Keilhorn of Bombay.’ તરીકે નવાજવામાં આવેલ. જ્યારે સમગ્ર ભારતીય સ્તરનાં સર્વેક્ષણ પરિણામોને ‘such as to warrant the prosecution of the search’^{૧૪} તરીકે ઓઝાવાલેલ. મુંબઈ સરકાર દ્વારા ખરીદવામાં આવેલી હસ્તપ્રતો પાશ્ચાત્ય અને ભારતીય વિદ્વાનો જેમકે Prof. Whitney (New Haven), Prof. Foucaux (Paris), Rajendralal Mitra (Calcutta) વગેરેને તેમના ઉપયોગ અર્થે પૂરી પાડવામાં આવી હતી. અર્થાત્ હસ્તપ્રતોનો માત્ર સંગ્રહ ન કરતાં તેનો ઉપયોગ થાય તેવો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો. આ ઉપરાન્ત ત્રિવેન્દ્રમના મહારાજાની પેલેસ લાઈબ્રેરી, તાંજોર સંગ્રહ, બનારસ સંસ્કૃત કોલેજ, મહારાજા અલવરનો સંગ્રહ, ગવર્મેન્ટ લાઈબ્રેરી, મદ્રાસ વગેરેનાં સૂચિપત્રો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં. આ બધાં સર્વેક્ષણોથી ઘણી બધી અલભ્ય કૃતિઓ પ્રકાશમાં આવી. પરિણામસ્વરૂપે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો ભારતીય સાહિત્યની ઉપલબ્ધિઓથી પ્રભાવિત થયા અને ભારતીયવિદ્યાનો સઘન અભ્યાસ કરવા પ્રેરાયા.

આ સમયગાળા દરમ્યાન પ્રકાશિત કુલ ૧૫૪ સૂચિપત્રો પૈકી ૮૩ વિદેશોમાંથી અને ૭૧ ભારતમાંથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં હતાં. વિદેશોમાં પ્રકાશિત સૂચિપત્રો પૈકી ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઈબ્રેરી એન્ડ રેકર્ડ્સ, લંડનના પ્રથમ ખણ્ડના ૬ ભાગ ૧૮૮૭ થી ૧૮૯૯ દરમ્યાન પ્રગટ થયા, જેનું સમ્પાદન Julius Eggeling દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. પ્રત્યેક હસ્તપ્રતના કર્તા, શીર્ષક, ટીકાકાર વગેરે ભૌતિક માહિતી ઉપરાન્ત હસ્તપ્રતના પાઠના કેટલાક અંશો, આદિ-અન્ત અને વિવેચનાત્મક નોંધ ધરાવતું આ સૂચિપત્ર હસ્તપ્રતોની પ્રાચીનતા, અલભ્યતા તથા શાસ્ત્રીય સૂચિકરણની દૃષ્ટિએ અતિ મૂલ્યવાન અને નમૂનેદાર છે.

Theodor Aufrecht દ્વારા ૩૦ વર્ષની મહેનતના અન્તે ૧૮ સૂચિપત્રોના આધારે તૈયાર કરવામાં આવેલ ‘Catalogus Catalogorum : An Alphabeti-

cal Register of Sanskrit Works and Authors, (Vol. I 1891, Vol. II 1896 and Vol. III 1903) એ હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો અને ભારતીયવિદ્યા ક્ષેત્રની એક શકવર્તી ઘટના છે. આ કેટલોગના માધ્યમથી કઈ કૃતિ ભારત કે ભારત બહાર સંગૃહીત છે તે ઝાગાર થયું. આ કેટલોગ ભારતીય સાહિત્યનો આયનો બની રહ્યું અને ખૂબ જ ઉપયોગી પુસ્તક થયું.

૫.૩ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિકાળ (૧૯૦૧ થી ૧૯૪૭)

સાહિત્ય, સમાજ, રાજકારણ વગેરે ક્ષેત્રે આ કાળ ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ચેતનાની જાગૃતિના સમય તરીકે અભિધાનિત કરવામાં આવે છે. આ સમય દરમિયાન રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યની ચળવળે જોર પકડતાં અંગ્રેજોએ અંતતઃ ૧૯૪૭ની ૧૫મી ઓગસ્ટે ભારતને આઝાદી આપવી પડી. રાષ્ટ્રીય શાળાઓની સ્થાપનાની જેમ જ ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં ભારતીયવિદ્યાનાં સંશોધન સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવામાં આવી. આ સંસ્થાઓએ સંશોધન પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવા ઉપરાંત હસ્તપ્રતસંગ્રહ માટે પણ વિશેષ ધ્યાન આપ્યું, તેમજ વર્ણનાત્મક સૂચિપત્રોનાં પ્રકાશનો પણ કરાવ્યાં. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત-પાલિ ઉપરાંત આધુનિક ભારતીય ભાષાઓની હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રોનું પ્રકાશન પણ કરવામાં આવ્યું. ભારતીયવિદ્યા સંસ્થાઓ પૈકી મુંબઈના ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના (૧૯૧૯), પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા (૧૯૨૭) સિંધિયા ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ (ઉજ્જૈન) વગેરે ઉલ્લેખનીય છે. વડોદરાના મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે શ્રી આર.એ.શાસ્ત્રીની નિમણૂક હસ્તપ્રતોની ખરીદી કરવા માટે કરતાં તેણે દેશમાંથી ફરી ફરીને ૧૦૦૦૦ જેટલી પ્રતો પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર માટે એકઠી કરી હતી. શ્રી શાસ્ત્રીએ હસ્તપ્રતોની પ્રાપ્તિ સંદર્ભે એક ડાયરી તૈયાર કરી હતી, જે હાલમાં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગમાં સચવાયેલી છે. આ સમયગાળામાં કુલ ૨૫૬ (૫૫૯ ખંડો) સૂચિપત્રો પ્રગટ થયાં હતાં. ભારતીય વિદ્વાનો પૈકી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રી, ગોપીનાથ કવિરાજ, કુપ્પુસ્વામી શાસ્ત્રી, એસ. કે. બેલવલકર, હીરાલાલ કાપડિયા, એસ. એમ. કત્રે, પી.પી. સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી, પી.પી. એસ શાસ્ત્રી, મણિન્દ્ર મોહન બસુ, મોતીલાલ મેનારીયા વગેરે અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો પૈકી A.B. Keith, James Blumhardt, J. D. Pearson વગેરેએ સૂચિપત્રોના સંપાદનમાં નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે આ બધાં સૂચિપત્રો વિદ્વાનો દ્વારા સંપાદિત

થયાં હોવાથી વિદ્વત પ્રસ્તાવનાઓ તથા કૃતિઓના વિસ્તૃત વર્ણનની દૃષ્ટિએ ખાસ ધ્યાનપાત્ર બની રહે છે. Theodor Aufrechtના કેટલોગોરમની ઉપયોગિતાથી પ્રભાવિત થઈને પંજાબ યુનિવર્સિટીના તત્કાલીન કુલપતિ A.C. Woolner (૧૯૩૦)ના સૂચનને ધ્યાને લઈ ‘New Catalogus Catalogorum’ તૈયાર કરવાનું કાર્ય મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના સંસ્કૃત વિભાગે શરૂ કર્યું, પરંતુ તેના ફળ ૧૯૪૯થી મળ્યાં શરૂ થયાં. આ હેતુસર સંસ્કૃત વિભાગે પ્રથમ તબક્કે સૂચિપત્રો એકઠાં કરવાનું શરૂ કર્યું. જે સંસ્થાઓનાં સૂચિપત્રો પ્રકાશિત ન હતા ત્યાંની હાથયાદીઓ એકઠી કરી.

૫.૪ સ્વાતન્ત્ર્યોત્તરકાલ (૧૯૪૭ થી આજદિન સુધી)

આઝાદી બાદ ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના ચેરમેન પદે યુનિવર્સિટી ઇન્ડુકેશન કમિશન (૧૯૪૯), ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીના ચેરમેન પદે સંસ્કૃત કમિશન (૧૯૫૬) અને યુજીસીએ ડૉ. રાઘવનના ચેરમેન પદે મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ કમિટિ (૧૯૫૯)ની રચના કરી હતી. આ કમિશન-કમિટિઓએ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ, સંરક્ષણ, સમ્પાદન, પ્રકાશન તથા સૂચિપત્રો પ્રકાશન કરવા માટે નોંધપાત્ર ભલામણો કરી હતી. ભારત સરકારે પુનઃ પ્રો. કે.એ.એન. શાસ્ત્રીના ચેરમેન પદે ઇન્ડોલોજી કમિટિ (૧૯૬૦)ની રચના કરી. આ ઇન્ડોલોજી કમિટિએ હસ્તપ્રતોના સમ્પાદન, પ્રકાશન અંગે ભલામણો કરવા ઉપરાંત સૂચિપત્રો કયા સ્વરૂપે તૈયાર કરી પ્રકાશિત કરવાં તે અંગે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ ભલામણો કરી હતી. હસ્તપ્રતોના પ્રકાશન માટે અનુદાન મેળવતી સંસ્થાએ પોતાનાં સૂચિપત્રો આ સાથે નીચે દર્શાવ્યા મુજબ તૈયાર કરવાનું ભારત સરકારે ઠરાવતાં ૧૯૬૧ પછીનાં બધાં જ સૂચિપત્રો પ્રાયઃ સમાન ધોરણે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે : 1. Serial no. and subject 2. Library accession or Collection number, if any 3. Time of work 4. Name of author 5. Name of commentator 6. Material or Substance 7. Script 8. Size, number of folios or leaves; Lines per page and no. of letters per line 9. Extent 10. Condition and age, and 11. Additional particulars. આ ઉપરાંત જે તે સંગ્રહની અલભ્ય હસ્તપ્રતોની સૂચનાઓ કોલમ ૧માં ‘E’ સંજ્ઞા વાપરીને દર્શાવવી. ‘E’ સંજ્ઞાવાળી અલભ્ય અને મહત્ત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતોનાં આદિ-અન્ત-પ્રશસ્તિ તથા કૃતિના કેટલાક અંશો પરિશિષ્ટમાં દર્શાવવા. આ ઉપરાંત સૂચિપત્રમાં વર્ણિત હસ્તપ્રતોની

શીર્ષક, કર્તા અને અન્ય મહત્વપૂર્ણ સૂચિઓ તૈયાર કરીને આપવી. ભારતીય ભાષાઓના આદિ-અન્ત વગેરે જે તે ભાષાની લિપિમાં નોંધવા, પરન્તુ સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોના આદિ-અન્ત વગેરે દેવનાગરી લિપિમાં નોંધવા.^{૧૫}

૧૯૪૭ થી ૧૯૯૦ સુધી ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં કુલ ૩૯૨ સૂચિપત્રો અને તેના કુલ ૮૪૮ ટુકડા પ્રકાશિત થયા છે. એક અંદાજ અનુસાર ૧૯૯૧ થી ૨૦૧૧ સુધી અંદાજિત ૫૦૦ જેટલા ટુકડા પ્રકાશિત થયા હશે. આ સૂચિપત્રો અને ૧૯૪૭ પૂર્વેનાં સૂચિપત્રો વચ્ચે મુખ્ય તફાવત એ જોવા મળે છે કે જે કેટલાક અપવાદો બાદ કરતાં વિદ્વત્તાપૂર્ણ પ્રસ્તાવનાનો અભાવ તથા મહત્વની હસ્તપ્રતો કે અપ્રકાશિત કૃતિઓ વિશે કવચિત જ ઉલ્લેખો જોવા મળે છે. જર્મનીના વિવિધ ગ્રન્થાલયોમાં સંગૃહીત પૌર્વાત્ય હસ્તપ્રતોના વિવરણાત્મક અને વિસ્તૃત સૂચિપત્રોના પ્રકાશનનો પ્રોજેક્ટ ૧૯૬૨ થી ચાલી રહ્યો છે, જેના ૩૨ ટુકડા પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે, તથા બ્રિટિશ લાઈબ્રેરી અને ઇન્ડિયા ઓફિસ લાઈબ્રેરીના સંગ્રહની ભારતીય ભાષાઓનાં ૧૫ થી અધિક વિવરણાત્મક સૂચિપત્રો આ સમયગાળામાં પ્રકાશિત થયાં છે. આ કાર્યકાળ દરમિયાન જેમણે પાટણ, જેસલમેર, ધ્રુવ, એલ.ડી.ઇન્ડોલોજી વગેરેનાં સૂચિપત્રો તૈયાર કર્યા તેવા પ્રખર જૈનાચાર્ય આગમ પ્રભાકર મુનિ પુણ્યવિજયજી અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્ મુનિ જિનવિજયજીનું હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રોના સંપાદન ઉપરાન્ત મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓના સંપાદન-પ્રકાશન ક્ષેત્રે યશસ્વી યોગદાન રહ્યું છે. એક અન્ય મુનિ ભગવન્ત શ્રીપદ્મસાગરજીને પણ યાદ કરવા રહ્યા કે જેમણે શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર, કોબા, ગાંધીનગર અન્તર્ગત આચાર્ય શ્રી કૈલાશસાગરજી જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં બે લાખ જેટલી હસ્તપ્રતો એકઠી કરી અને ૮ ટુકડામાં અંદાજિત ૩૫૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો પ્રગટ કર્યા છે. રાજસ્થા પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, જોધપુર, વેંકટેશ્વર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, તિરૂપતિ, બી.એલ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ઇન્ડોલોજી, દિલ્હી, રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત સંસ્થાન, નવી દિલ્હી, કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠો વગેરે જેવી મોટી વિદ્વત સંસ્થાઓની સ્થાપના આ સમયમાં થઈ અને આ સંસ્થાઓનાં સૂચિપત્રોના પ્રકાશનનું કાર્ય પણ નોંધપાત્ર રહ્યું છે. આ સમયની સૌથી મોટી ઐતિહાસિક ઘટના એ કે જેનું બીજ ૧૮૬૮માં રોપાયું હતું તે ‘નેશનલ મિશન ફોર મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ્સ’ (૨૦૦૩) અને ઇન્દિરા ગાંધી નેશનલ સેન્ટર ફોર

આર્ટ્સ (૧૯૮૬)ની નવી દિલ્હીમાં ભારત સરકાર દ્વારા સ્થાપના કરવામાં આવી. આ બંને સંસ્થાઓ આ વિષયક્ષેત્રના ઉજ્જ્વલ ભવિષ્ય અર્થે કાર્યરત છે. એનએમએમ એ ટૂંકા ગાળામાં જ પ્રથમ તબક્કાની હસ્તપ્રત સર્વેક્ષણની કામગીરી પૂર્ણ કરી અને હવે હસ્તપ્રતોનાં વિસ્તૃત વિવરણો મેઝવવાનું શરૂ કર્યું છે. આ ઉપરાંત મોટી ઉપલબ્ધિ એ કે ઓનલાઇન દ્વારા ૧૦ લાખ હસ્તપ્રતોનું વિવરણ સુલભ કરી આપ્યું અને હસ્તપ્રતોના સંરક્ષણ, સમ્પાદન-પ્રકાશન, સૂચિકરણ, ડિજિટલાઈઝેશન વગેરે સમ્બન્ધી પ્રવૃત્તિઓ સુપેરે સમ્પન્ન કરવા કૃતનિશ્ચયી છે.

૬. હસ્તપ્રત સૂચિપત્રોના પ્રકાર :

પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં પ્રારમ્ભમાં હસ્તપ્રત સૂચિપત્રોના ઉદ્ભવ અને વિકાસના વિવિધ તબક્કાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરતાં તેના નીચે દર્શાવ્યા મુજબના પ્રકારો ઉપસી આવે છે.

૬.૧ હસ્તપ્રતોની હસ્તસૂચિ (Handlist of Manuscripts)

હસ્તપ્રતોની અમુદ્રિત યાદી. આ એક સરલ શીર્ષક સૂચિ છે. હસ્તપ્રતોની નોંધણીના ક્રમાનુસાર યાદી. ‘Catalogus Catalogorum’ કે ‘New Catalogus Catalogorum’ તૈયાર કરવા માટે જે સંગ્રહોનાં સૂચિપત્રો પ્રકાશિત ન હતાં તેવા સંગ્રહોની હસ્તસૂચિઓ મેઝવીને તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રકારની સૂચિઓમાં પ્રાયઃ કૃતિનું શીર્ષક અથવા કૃતિ અને તેના કર્તાના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

૬.૨ હસ્તપ્રત ઓજ અહેવાલ (Manuscript Search Reports)

કોઈ એક પ્રદેશના ખાનગી કે સંસ્થાગત સંગ્રહોમાં કઈ કઈ હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે તેની સરલ યાદી. કવચિત મહત્વપૂર્ણ હસ્તપ્રતોનું વિસ્તૃત વર્ણન, કયા સંગ્રહમાં હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ય છે તેની વિગત, સરકાર માટે જો કોઈ હસ્તપ્રતો ખરીદવામાં આવી હોય તો તેની યાદી, ઓજ-પ્રવાસ અને તેનાં સંસ્મરણો વગેરે સમ્બન્ધી માહિતીનો ઓજ અહેવાલમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. બ્રિટિશ શાસન દરમ્યાન ૧૮૬૮માં હસ્તપ્રત સર્વેક્ષણની યોજના અમલીકૃત કરવામાં આવી હતી ત્યારે આ પ્રકારના સરકારી અહેવાલો ૧૮૬૮ થી ૧૯૦૦ સુધી ઘણી મોટી સંખ્યામાં પ્રકાશિત થયા છે. આ પ્રકારના અહેવાલોમાં હસ્તપ્રતોના વર્ણનની ક્યાંય એકરૂપતા જોવા મળતી નથી. અર્થાત ક્યાંક અતિ વિસ્તૃત તો ક્યાંક

સૂચનાત્મક માહિતી નોંધવામાં આવી છે. ઉદા. તરીકે રાજા રાજેન્દ્રલાલ મિત્રાએ તૈયાર કરેલ અહેવાલ Notices of Sanskrit Manuscripts (૧૧ ખણ્ડ) વર્ણનાત્મક સૂચિકરણનો ઉત્તમ નમૂનો પૂરો પાડે છે, જ્યારે તેમનો જ એક અન્ય અહેવાલ A report on on Sanskrit mss. in native libraries (1875) કે જેમાં ઢાકા, બર્દવાન, નડિયા, હૂગલી અને ૨૪ પરગણાના જિલ્લાઓના સર્વેક્ષણનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમાં સરકાર માટે ખરીદવામાં આવેલ ૬૫૬ હસ્તપ્રતોની સરઠ્ઠ વર્ગીકૃત યાદી તથા હસ્તપ્રતવિદ્યા અને ખોજ અહેવાલ સમ્બન્ધી સંક્ષેપમાં માહિતી આપવામાં આવી છે. હસ્તપ્રતોના વર્ણનની દૃષ્ટિએ આ બંને અહેવાલો વચ્ચે મોટી ધાર્જ છે. આ બધા ખોજ અહેવાલોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ એ છે કે કોઈ હસ્તપ્રત એક સમયે અમુક સંગ્રહમાં અસ્તિત્વમાં હતી, તે હવે છે કે સ્થાનાન્તરિત થઈ ગઈ ? આ નષ્ટપ્રાય થઈ ગઈ ? ઉદા. તરીકે પીટર પીટરસનના અહેવાલમાં પાટણમાં ફોફલિયાના પાડાના ભળ્ડારની હસ્તપ્રતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ અહેવાલમાં ડલ્લિખિત પૈકીની કેટલીક હસ્તપ્રતો આજે પ્રાપ્ય નથી. આ પ્રકારની સ્થિતિ ઘણી જગ્યાએ જોવા મળે છે.

૬.૩. સરઠ્ઠ સૂચિ (Simple List)

હસ્તપ્રતને ઓલ્લખવા માટે આવશ્યક વિગતો જેમ કે કર્તા, શીર્ષક, ટીકાકાર, લિપિ, લહિયાનું નામ, લેખન સમય વગેરેનો સમાવેશ ન કરતાં ફક્ત શીર્ષક સૂચિ કે કૃતિના કર્તાના નામ સાથેની વિષયોના વર્ણાનુક્રમમાં કે નોંધણી ક્રમાનુસારની સૂચિ. ઉદા. તરીકે (૧) Selective list of Sanskrit Manuscripts in Ahmednager College Library. In : Ahmednager College Library Quarterly 1952, p. 13-20 (2). List of Pali Manuscripts in the Copenhagen Royal Library. JPTS. 1883 p. 147-149.

૬.૪ વર્ણાનુક્રમ સૂચિ (Alphabetical Catalogue)

હસ્તપ્રતોનાં શીર્ષકોના વર્ણાનુક્રમમાં તૈયાર કરવામાં આવેલી સૂચિ. આ પ્રકારની સૂચિમાં પ્રત્યેક હસ્તપ્રતની મુખ્ય મુખ્ય વિગતો જેમાં શીર્ષક, કર્તા, ટીકાકાર, લિપિ, સમય, પૂર્ણ કે અપૂર્ણ, ફોલિયો સંખ્યા વગેરે કોઠાઓમાં વિભાજિત કરીને આપવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે (1) An Alphabetical Index of Sanskrit Manuscripts in the Government Oriental Manu-

script Library, Madras. 3 Vols. 1938-1942. કવચિત કર્તાઓના વર્ણાનુક્રમમાં પળ સૂચિઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સૂચિઓમાં જે તે કર્તાના નામની સાથે તેની કૃતિઓની યાદી આપવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે Author Index of Tamil Manuscripts in the GOML, Madras 1936.

૬.૫ સામાન્ય સૂચનાત્મક સૂચિપત્ર (General Informative Catalogue)

સામાન્યતઃ પ્રમુખ વિષયો હેઠલ વિભાજિત કરીને શીર્ષકના વર્ણાનુક્રમમાં અથવા નોંધળી ક્રમાંક અનુસાર પ્રત્યેક હસ્તપ્રતની કેટલીક મુખ્ય વિગતો કોઠાઓમાં વિભાજિત કરીને આપવામાં આવે છે. અન્ત ભાગમાં સામાન્યતઃ કોઈ સૂચિ પળ આપવામાં આવતી નથી. ઉદા. તરીકે ૧. શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની નામાવલિ/સમ્પા. અંબાલાલ બુલાઁરીરામ જાની ૧૯૫૬. આ સૂચિપત્રમાં કોઈ સૂચિ પળ આપી નથી. ૨. શ્રીજૈનગ્રન્થાવલી (૧૯૦૯).

૬.૬ કોઠાગત વર્ણનાત્મક સૂચિપત્ર (Descriptive Catalogue in Tabular Form)

૧૯૬૧ થી પ્રગટ થતાં સૂચિપત્રો આગલ ડપર હસ્તપ્રતોના સર્વેક્ષણ અને સૂચિપત્રો અન્તર્ગત સ્વતન્ત્ર્યોત્તરકાલમાં દર્શાવ્યા અનુસાર ભારત સરકારની યોજના અનુસાર પ્રગટ કરવામાં આવી રહ્યાં છે. ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, મૈસૂરનાં ૧૯૭૮ થી પ્રગટ થતાં સૂચિપત્રો આ પ્રકારનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. કેટલીક સંસ્થાઓનાં સૂચિપત્રોમાં કોઠામાં વર્ગીકૃત માહિતી ડપરાન્તની બધી જ માહિતી પૂરી પાડવા તરફ ઁાસ ધ્યાન આપવામાં આવતું નથી. ઉદા. તરીકે Descriptive Catalogue of Manuscripts in L. D. Institute of Indology Vol. 5 and 6 માં પસંદગીની પ્રતોના આદિ-અન્ત આપવામાં આવ્યા નથી. ઘળાં સૂચિપત્રોમાં કવચિત માત્ર શીર્ષક સૂચિ તો કવચિત માત્ર કર્તા સૂચિ આપવામાં આવેલી છે.

૬.૭ વિવરણાત્મક સૂચિપત્ર (Descriptive Catalogue)

પ્રત્યેક હસ્તપ્રતની ડપરના પ્રકારમાં દર્શાવ્યા અનુસારની ભૌતિક માહિતી ડપરાન્ત હસ્તપ્રતોનો આદિ-અન્ત-પ્રશસ્તિ, કૃતિના મહત્વપૂર્ણ અંશો, કર્તા વિશે

નોંધ, કૃતિ પ્રકાશિત કે અપ્રકાશિત, વૈવિધ્ય સૂચિઓ વગેરે સમ્બન્ધી વિસ્તૃત માહિતી વર્ણનાત્મક સ્વરૂપમાં આપવામાં આવે છે. ઉદા. તરીકે India Office Library કે જર્મન સ્ટેટ લાઈબ્રેરીનું એ. વેબર (૧૮૫૩) દ્વારા તૈયાર કરેલ કેટલોગ આ પ્રકારનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. યુરોપનાં બધાં જ સૂચિપત્રો તથા એશિયાટિક સોસાયટી, ભણ્ડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ, પૂના, પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર, વડોદરા વગેરેનાં સૂચિપત્રો આ પ્રકારનાં ઉદાહરણો છે. સૂચિપત્રના અન્તમાં વિવિધ સૂચિઓ પણ આપવામાં આવે છે.

૬.૮ સંઘસૂચિ (General Register of works and Authors)

કોઈ એક કૃતિ કે કર્તાની કૃતિઓની હસ્તપ્રતો ક્યાં ક્યાં (અંગત કે સંસ્થાગત સંગ્રહોમાં) સંગૃહીત છે તેની માહિતી દર્શાવતું સૂચિપત્ર તે સંઘસૂચિ. સૌ પ્રથમ Theodor Aufrecht નું Catalogus Catalogorum (1891-1903) આપણને મળે છે. ત્યારબાદ કે.કા.શાસ્ત્રી સમ્પાદિત ગુજરાતી હાથપ્રતોની સંકલિત સૂચિ (૧૯૩૯), એચ. વેલણકર કૃત જિનરલ્કોશ (૧૯૪૪), વી. રાઘવન વગેરે દ્વારા સંપા. New Catalogus Catalogorum (1949 -), Catalogus Catalogorum of Bengali Manuscripts (1978) વગેરે આ પ્રકારનાં ઉત્તમ ઉદાહરણો છે. કોઈ કૃતિની ચિકિત્સક આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે તે કૃતિ ક્યાં ક્યાં સંગૃહીત છે તે જાણવા માટેનો આ એક ઉત્તમ સ્ત્રોત છે. સાથે સાથે તેની પ્રકાશિત આવૃત્તિઓની માહિતી પૂરી પાડવામાં આવતી હોવાથી સંશોધકો માટે આ એક મહત્ત્વપૂર્ણ સ્ત્રોત બની રહે છે. આ પ્રકારની સૂચિમાં કૃતિ અને કર્તાના વર્ણાનુક્રમમાં અધિકરણો ગોઠવવામાં આવે છે, તેમજ કૃતિ કે કર્તા વિશે આવશ્યકતાનુસાર માહિતી પણ આપવામાં આવે છે.

૭. ઉપલબ્ધ સૂચિપત્રોની વાસ્તવિકતાઓ :

૭.૧ હસ્તપ્રત સૂચિકરણ માટેની નિયમાવલિ કે ચોક્કસ માર્ગદર્શન કે સૂચિપત્રો વિવિધ પ્રકારના ઉપભોક્તાઓને ઉપયોગી થઈ શકે તેવી દુરંદેશિતાપૂર્ણ દૃષ્ટિના અભાવના કારણે જે તે સમયની પરિસ્થિતિ અને આવશ્યકતાને ધ્યાને લઈ સૂચિપત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. આ વિચાર સાથે સુસંગત તેમજ ભારતીય અને વિદેશીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલાં સૂચિપત્રો વચ્ચે મોટા તફાવતના સમ્ભવિત કારણ સમ્બન્ધી જર્મન પૌર્વાત્યવિદ્ K. L. Janert નું સુચિન્તનીય

अवलोकन ध्यानार्ह बनी रहे छे : “Since there has never been a continuous development in Cataloguing the manuscript collections with all the complex problems that they offer catalogues compiled at one and the same period often present the greatest variety of individual attitude and methods... The reason for the extreme variety between catalogues as in the basic assumptions of even contemporary editors can certainly be in part explained by the peculiar nature of the problem. In India, for example, the different manuscript collections could be catalogued only by means of team-work organized by one or two principal or compilers. With regard to the relatively smaller European collections, on the other hand, successive scholars were frequently expected to master a collection anew, so that the end-product rarely reflected the personal transmission and continuity of technical experiences previously acquired.”^{१६}

७.२ भारत सरकारे १९६१मां हस्तप्रतोनो सूचिकरण माटे अपनावेल नीतिनो चुस्त रीते अमल जोवा मळतो नथी. अटले के कोटागत माहिती सिवाय अलभ्य, महत्त्वपूर्ण के अप्रकाशित हस्तप्रतो माटे आदि-अन्त-प्रशस्ति, कृतिना केटलाक अंशो, टीकात्मक नोंध के वैविध्यपूर्ण सूचिओनो समावेश बहु ओछो जोवा मळे छे.

७.३ सूचिपत्रमां हस्तप्रतना पूर्व व्यक्ति के संस्था मालिक सम्बन्धी विगतोनो प्रायः अभाव होय छे अर्थात् हस्तप्रतना स्थानान्तरणनो यथासम्भव इतिहास दर्शाववो जोइअे.

७.४ सूचिकारो समक्ष सूचिपत्रोनो मुख्य उपभोक्तावर्ग कृतिना खोजकर्ताओ के जेमने फक्त कृतिमां रस छे ते रह्यो छे. आ प्रकारना उपभोक्ताओ कृति शोधवा माटे जे जे आलम्बनोनो सहारो ले ते आधारे सूचिओ बनावी छे. आ सूचिओमां चित्रकार, चित्रकलाना इतिहासकार, लिपिविदने खपमां लागे तेवी रीते हस्तप्रतोनो विवरण आपवामां आव्यां नथी. आ अेक सौथी मोटी उणप छे.

७.५ सूचिपत्रोनुं महत्त्व ध्याने लेतां भारतीयविद्यानी संस्थाओ, संस्कृत युनिवर्सिटीओ, देशनी प्रमुख युनिवर्सिटीओनां ग्रन्थालयो, राष्ट्रीय ग्रन्थालय वगैरेमां भारतीय हस्तप्रतोनो बधां ज सूचिपत्रो संगृहीत होवां जोइअे. परन्तु आजे

દેશમાં એક પળ ગ્રન્થાલય નથી કે જેમાં કુલ પ્રકાશિત સૂચિપત્રોનાં ૬૦% સૂચિપત્રો પ્રાપ્ય હોય. સૂચિપત્રોની દૃષ્ટિએ સમગ્ર દેશમાં Central Secretariat Library, New Delhi સૌથી વધુ સમૃદ્ધ સંગ્રહ ધરાવે છે. એક ગ્રન્થાલયી તરીકે અનુભવ્યું છે કે અધ્યાપકો સૂચિ ખરીદીમાં ભાગ્યે જ રસ દર્શાવે છે.

૭.૬ ૧૯૪૭ પૂર્વે ભારતીયવિદ્યાના પ્રતિભાસમ્પન્ન વિદ્વાનોએ સૂચિઓ તૈયાર કરી હતી, જ્યારે સ્વતન્ત્રતા બાદ મુનિ પુણ્યવિજયજી, મુનિ જિનવિજયજી, મુનિ જંબુવિજયજી જેવા થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં પ્રાયઃ વ્યવસાયી સૂચિકારોએ સૂચિઓ બનાવી છે. સંસ્થાઓના વડાઓ પ્રત્યક્ષ રીતે આ કાર્યથી પ્રાયઃ અઢગા રહ્યા છે. આમ છતાં, વાસ્તવિક સૂચિકર્તાઓનાં નામ સૂચિપત્રોનાં શીર્ષકપૃષ્ઠ ઉપર ભાગ્યે જ જોવા મળે છે.

૭.૭ પાશ્ચાત્ય પૌર્વાત્યવિદોનું હસ્તપ્રત સર્વેક્ષણ, સમ્પાદન અને સૂચિનિર્માણમાં ઘણું મોટું પ્રદાન રહ્યું છે.

૮. ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો : આંકડાકીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં :

કેન્દ્રિય સચિવાલય ગ્રન્થાલય, નવી દિલ્હીમાં મારા કાર્યકાળ (૧૯૭૯-૧૯૯૧) દરમ્યાન આ લેખક અને ગ્રન્થાલયના તત્કાલીન ડાયરેક્ટર શ્રી એસ.સી.બિસ્વાસ દ્વારા ભારતીય હસ્તપ્રતોના વાઙ્મયસૂચિગત સર્વેક્ષણનો પ્રોજેક્ટ INTACH ના આર્થિક સહયોગથી વર્ષ ૧૯૮૪ થી ૧૯૯૦ દરમ્યાન હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રોજેક્ટના ઉપક્રમે અમારા દ્વારા “Bibliographic Survey of Indian Manuscript Catalogues : Being a Union List of Manuscript Catalogues” તૈયાર કરવામાં આવ્યું, જેનું પ્રકાશન Eastern Book Linkers, New Delhi દ્વારા ૧૯૯૮માં કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રોજેક્ટ અન્વયે અમે ૬૯ થી અધિક ભારતીયવિદ્યા સંસ્થાઓ, યુનિવર્સિટીઓ, રાષ્ટ્રિય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠો, રાષ્ટ્રિય ગ્રન્થાલય વગેરેનાં ગ્રન્થાલયોની રુબરુ મુલાકાત લઈને ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં કેટલોગ્સની સટિપ્પણ (annotated) વાઙ્મયસૂચિ અને સંઘસૂચિ તૈયાર કરી. પ્રસ્તુત સૂચિના આધારે ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રોની રસપ્રદ આંકડાકીય વિગતો નીચે મુજબ છે.

□ પ્રથમ જ્ઞાત પ્રકાશિત સૂચિપત્રના વર્ષ ૧૭૩૯ થી ૧૯૯૦ સુધી પ્રકાશિત ભારતીય હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રોની કુલ સંખ્યા : ૮૪૮ (કુલ ખણ્ડ ૧૭૦૮)

- अप्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या : २५६
- कुल मुद्रित पृष्ठ संख्या : अंदाजिक ३.५० लाख
- ८४८ प्रकाशित सूचिपत्रो पैकी विदेशोमां प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या : ३२५
- विदेशोमां प्रकाशित सूचिपत्रो पैकी भारतमां अनुपलब्ध : ८८
- प्रकाशित सूचिपत्रो पैकी जर्नल्समां प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या : ११०
- विविध ग्रन्थमाळाओ (Series) हेठळ प्रकाशित सूचिपत्रोना खण्डो : ८७
- प्रस्तुत वाङ्मयसूचिमां समाविष्ट ११०४ सूचिपत्रो पैकी जेमनी प्रत्यक्ष चकासणी थई शकी नथी तेवां अर्थात् अन्य स्रोतोना आधारे नोंधेल सूचिपत्रोनी संख्या : १८७

- New Catalogus Catalogorum तैयार करवा माटे उपयोगमां लेवामां आवेल सूचिपत्रोनी संख्या

प्रकाशित सूचिपत्रो : २३०

अप्रकाशित हस्तसूचिओ : १६८

३९८

- सौथी वधु हस्तप्रतोनां विवरणात्मक सूचिपत्रो प्रकाशित करनार केटलीक संस्थाओ :

- राजस्थान प्राच्य विद्यामन्दिर, जोधपुर

सूचिकरण करेल संस्कृत-प्राकृत

हस्तप्रतो ५३००० प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या २४

सूचिकरण करेल हिन्दी, राजस्थानी २५००० प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या १३
वगेरे ७८००० ३७

- ओरिअन्टल रिसर्च इन्स्टिट्यूट, मैसूर

सूचिकरण करेल संस्कृत हस्तप्रतो ५२३१९ प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या १७

- सरस्वती भण्डार, सम्पूर्णानन्द संस्कृत युनिवर्सिटी, बनारस

सूचिकरण करेल संस्कृत हस्तप्रतो ४६६११ प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या १२

– गवर्न्मेन्ट ओरिअन्टल लाईब्रेरी, मद्रास

सूचिकरण करेल संस्कृत, तमिल, तेलुगु, मलयालम, कन्नड, मराठी अने उडिया हस्तप्रतोनी संख्या : ४६३७२

हस्तप्रतोनां प्रकाशित सूचिपत्रोनी संख्या : १४९

□ भारतीय हस्तप्रतोनुं ज्ञात प्राचीनतम मुद्रित सूचिपत्र

Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae regiae. Tomus primus, secundus, tertius, quartus. Paris : Typographia regia, 1739-1744.

(Tome 1 : Appendix prior pp. 434-448 : Codices indici with short descriptions of 287 mss. by Stephan Fourmont).

□ भारतीय हस्तप्रतोनुं प्राचीनतम ज्ञात अमुद्रित सूचिपत्र

Brhattippanikanamapracinajainagranthasuci. In : Jaina Sahitya Samsodhaka Parisista, 1(2), 1-16. Classified list of 653 mss., with date and number of folios.

□ कालक्रम प्रमाणे सूचिपत्रोनुं विभाजन

वर्ष	शीर्षक	कुल खण्डो
वर्ष १७३९ थी १८६८	४६	५१
वर्ष १८६९ थी १९००	१५३	२५०
वर्ष १९०१ थी १९४७	२५६	५५९
वर्ष १९४७ थी १९९०	३९२	८४८
	८४८	१७०८

□ भाषा प्रमाणे विभाजन :

११०४ सूचिपत्रोमां वर्णित हस्तप्रतोनी भाषावार संख्या

– संस्कृत, प्राकृत हस्तप्रतो : ८२९६५३

– पालि : २०५०

– आधुनिक भारतीय भाषाओनी हस्तप्रतो : २२१०२०

(હિન્દી, રાજસ્થાની વગેરે ૮૭૪૧૨, તમિલ ૩૧૬૬૬, ગુજરાતી ૧૬૧૨૧, કન્નડ ૧૩૮૧૮, મલયાલમ ૧૧૮૧૫, ઉર્દૂ, હિન્દુસ્તાની ૧૦૦૨૯, મરાઠી ૬૫૫૨, બંગાળી ૪૯૧૫, તેલુગુ ૯૨૧૬, અસમિયા ૭૭૮, સિંધિ ૩૧, પંજાબી ૪૧૦૭, ડિગ્રિયા ૧૮૨૬ અને કશ્મીરી ૧૨)

- તિબેટન-૧૩૬૪, સિંહાલી-૧૩૧૭, અરબી-૭૭૮, પર્શિયન-૧૪૭૨૨, અંગ્રેજી-૭, બર્મિ-૪૪, તુર્કી-૨૦.

સન્દર્ભસૂચિ

1. Biswas, S.C. and M. K. Prajapati 'Preface', *Bibliographic Survey of Indian Manuscript Catalogues*, New Delhi : Eastern Book Linkers, 1998.
2. Quoted by Dorothy K. Coveney, 'The Cataloguing of Literary Manuscripts.' *The Journal of Documentation* VI (3), Sept. 1950 : 125-139.
3. Coveney, Dorothy K. 'The Cataloguing of Literary Manuscripts' *The Journal of Documentation*. VI (3), Sept. 1950 : 125-139.
4. રાહી, ઈશ્વરચન્દ્ર, *લેખનકલાકા ઇતિહાસ*, ખણ્ડ-૧ : ૧૯૮૩, ૭૪.
5. Jackson, Sidney L. *Libraries and Librarianship in the West*, 1972. 2.
6. Sarma, K. V. 'New Lights on Manuscriptology'. Ed. Siniruddha Dash. Adyar, Chennai : SSESRC, 2077. 233-234.
7. પુણ્યવિજયજી મુનિ. ભારતીય જૈન શ્રમણસંસ્કૃતિ અને લેખનકલા. અમદાવાદ : શ્રુતરત્નાકર, ૨૦૧૦ (પુનઃમુદ્રણ). ૧૦૧
8. Singh, S. P. *Library Cataloguing and Classification*. New Delhi : Omega, 2008.1
9. Hanson Eugene R. and Jay E. Daily. 'Catalogs and Cataloguing : History'. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. 3rd Ed. 2010. 820.
10. Quoted by Beth M. Russell. 'Cataloguing in Medieval Libraries.' *Encyclopedia of Library and Information Sciences* Vol. 69 Ed. Allen Kent. New York : Marcel Dekkar, 2001. 29.
11. Quoted by Eugene R. Hanson and Jay E. Daily. Ref. 9.821
12. Belvalkar, S. K. 'Foreword.' *Descriptive Catalogue of the Government*

Collections of Manuscripts Deposited at the Deccan College, Poona, Vol. I Bombay : Government of Bombay, 1917. XIII-XIV.

13. Ibid. 17

14. Ibid. 19

15. Raghavan, V. *Manuscripts, Catalogues, Editions*, Madras : Bharati Vijayam Press [Printer], 1963. 99-102

16. Janert, K. L. 'Introduction', *An Annotated Bibliography of the Catalogues of Indian Manuscripts, Part I*, Wiesbaden : Franz Steiner Verlag, 1963. 9-10

(રાષ્ટ્રીય હસ્તપ્રત મિશન, નવી દિલ્હીના ઉપક્રમે સંસ્કૃત સેવા સમિતિ દ્વારા શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમન્દિર અને સંસ્કૃત અને ભારતીય વિદ્યા વિભાગ, હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણના સહયોગમાં તા. ૨૧ માર્ચ, ૨૦૧૧ના રોજ આયોજિત 'તત્ત્વબોધ વ્યાખ્યાન' માઝા હેઠઝ આપેલ વક્તવ્ય.)

ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન
કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,
ગાંધીનગર

આવરણચિત્ર-પરિચય

૪૦૦ વર્ષ પુરાણા કાષ્ઠ-ચિત્રપટના ઁક અંશની આ છબી છે. આ ચિત્રમાં શાલિભદ્ર અને ધન્નાજીના જીવનપ્રસન્ગોનું આલેખન થયું છે. સમ્ભવતઃ રાજસ્થાની શૈલીનું ચિત્રાંકન છે. ઁક સ્થાને કચરાપટ્ટીમાં તૂટીપૂટી હાલતમાં પડેલ આ કાષ્ઠફલક, હાલ તીથલ (વલસાડ)ના 'શ્રીઆદિનાથ જૈન કલામન્દિર'માં પ્રસ્થાપિત છે.